

РЕЦЕНЗИЯ

**на дисертация за получаване на ОНС доктор
на Пламен Тенев Минчев, редовен докторант
в катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“
Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“
по проф. направление 05.02.18/3.2 Психология (Социална психология),
на тема: ИДЕЯТА ЗА СОЦИАЛНИЯ ХАРАКТЕР В
МЕЖДУКУЛТУРЕН КОНТЕКСТ**

от доц. д-р Николай Георгиев Димитров
катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“
Философски факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“

„Една грабваща и задържаща вниманието на човека, който я чете, дисертация“ – дори само това изречение е достатъчно, за да изрази мнение и да даде оценка на труда на докторанта Пламен Минчев.

Но за да спазя деловия научен формат, няма как да не се спра и на фактологията: представеният за защита дисертационен труд е изработен от Пламен Тенев Минчев, редовен докторант в катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“ във Философски факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“, а научен ръководител е проф. д.пс.н Людмил Георгиев. Дисертацията е написана на 239 страници „чист текст“, който представлява смислен и кадърно написан научен продукт, съдържа 5 таблици, цитирани са 174 източника, от които 157 традиционни, „хартиени“ издания – книги и статии (от тях 92 на кирилица – 91 на български и 1 на руски език, както и 65 на латиница – 60 на английски, 4 на немски и 1 – на испански език), както и 17 научни интернет-източника (сред тях 10 на български и 7 – на

английски език). Представянето включва: увод (3 стр.), 4 пълнокръвни глави (общо 238 стр.) и заключение (5 страници).

Още в увода авторът смело заявява дисертацията като „опит да се пренесат индивидуално-психологическите понятия в социален контекст, както това е направено по-рано от психолози като Зигмунд Фройд, Вилхелм Райх и Ерих Фром“. Балансът на тази претенция, обаче, ще бъде постигнат по-късно в работата. В същото време, обаче, умерено и много мъдро докторантът извежда друга своя заявка също още в увода, с която не претендира за настоящ, а – напротив – за предстоящ и значим принос, който безспорно от години очаква българската наука и дано го получи по-скоро: „В по-далечен план резултатите и опитът от тази дисертация могат да послужат за много по-фундаментално проучване на социалния характер на основните етноси в България и да станат основа за създаване на специфична образователна, икономическа и социална политика, която да подобри условията на живот на всеки етнос в страната, включително и на най-големия – българския“.

Иначе: Първата глава, озаглавена „Социален характер“, е изградена от 6 части, две от които – III и V – са разделени допълнително на, съответно, 3 и 5 под-части. Към този подход имам известни резерви, които обаче ще бъдат маркирани по-късно. На този етап фокусът следва да бъде насочен другаде. В първата част на Първа глава докторантът започва с изясняване на произхода на понятието за „социален характер“ – зараждането на концепцията и методическите предпоставки, от които изхожда Ерих Фром, за да достигне до формулирането му. След това изяснява същността, формирането му, мястото, функцията и ролята на социалния характер, различните типове характери, и прави балансиран и много смислен обзор на изследванията досега по темата. Обърнал е внимание и на т.нар. „Фройдомарксизъм“, независимо зародил и развил се практически

едновременно в Западна Европа и в Съветския съюз, и препраща към зараждането на идеята за социалния характер у Фром, именно по времето, когато е увлечен по марксизма.

Във втората част на началната глава докторантът допълнително прецизира фокуса върху психологическите, социалните и личните предпоставки за развитие на концепцията за социалния характер от Ерих Фром, като обръща внимание на дисертацията на самия него, разглеждаща живота в еврейска общност, в която открива как живеещите в нея са запазили морала и колективния си начин на живот, въпреки силните влияния на заобикалящата я друга култура. За разлика от много народи – оказва се – в които външни институции поддържат единството, при евреите, които нямат собствена държава, например, те успяват да останат взаимно солидарни. И, като заема концепт от Вебер, Фром нарича т.нар. „Еврейски закон“ „душата на историческото тяло“, която – от своя страна – се превръща в „социално тяло“. Фром разбира „Еврейския закон“ като система от правила, действащи като общи психични нагласи, служещи за спойка на евреите и каращи ги „да мислят, чувстват и действат по един и същи начин“. Така Бернд Залер, между другото, смята, че „Еврейският закон“ е теоретичен предшественик на идеята за социалния характер, като в дисертацията си Фром казва, че законът се явява „медиатор между религиозната идея и населението“.

Следва обстойно и съдържателно изясняване в следващата, трета част на първата глава на теорията за социалния характер и свързаната с нея типология, връзката с религията и социалнопсихологическата ѝ функция, ролята на семейството, като проводник на обществото в предаването на основните черти на социалния характер. Четвъртата част от Първата глава, въвежда определението на социалния характер, както и негови ключови аспекти. Засегнати са влиянието на езика върху идентичността,

отвъдлогичността на природата на човешкото преживяване, съдържанието на опита.

Петата част, в която отново бива въведено допълнително ниво, чрез разделянето ѝ на няколко под-части, обръща внимание на Характерологията на Фром, включително изхождайки от концепцията за нейната основа в характерологията на Зигмунд Фройд. В тази част отново е направен умел и балансиран подбор на чужди мнения и разработки на други автори по въпроса. Но, освен че докторантът борави добре с чужди идеи, с вещина асоциира към тях и свои, като например тази – че „повечето българи не обичат циганите“, което „не се приема за проблем“, а става въпрос за „егоистично виждане, в което гледащият е лишен и отделен“ от наблюдавания обект, който той вижда само отвън, и „пречупва неговото поведение през собственото си разбиране“, определено от социалното индоктриниране. В рамките на другите елементи от петата част се проследява връзката между индивидуалния и социалния характер, както и някои от възможните фактори, повлияващи промените във втория, въведена е теорията на Ерих Фром за любовта, като база за анализ на типовете характери.

На малко повече от 5 страници, обособени като VI част от първа глава, е представено обобщение на присъствието на Ерих Фром в българската наука, когото Пламен Минчев определя като „сравнително неизвестен“ у нас. Тук аз бих избрал друго определение, напр. „непопулярен за работа *със* и *върху* идеите му“, като изхождам от становището, че към Фром и неговите идеи колегите, занимаващи се със социалната проблематика, наистина подхождат с резерви, но това съвсем не го прави „неизвестен“ (още повече, че самият докторант надлежно привежда доста примери за присъствието на Фром и тезите му в научни трудове на български автори). От друга страна, обаче –

нали и именно това е една от целите на настоящата работа, която пък докторантът – убеден съм в това – постига: да покаже, че на Фром и работата му си струва да бъде обърнато още по-голямо внимание.

Доказателство за това се открива още в първите редове на Втора глава, озаглавена „Социалнопсихологически портрет на българския и турския етнос“. Още в началото докторантът прави уговорката, че дълбинно-психологическите изследвания на българите и българските турци не са много, а по отношение живота им има огромен обем литература, но тя се отнася до политиката на българската държава спрямо тях, Възродителния процес, миграциите, а съвсем малко трудове се опитват да обяснят поведението и културата им от психологическа гледна точка.

Първата част от Втората глава описва т.нар. „Социалнопсихологическа картина на българското население“, като започва с исторически данни за формирането на българския социален характер. Разглеждат се годините от Освобождението до наши дни, допълнително периодизирани на база историческото схващане. Пламен Минчев цитира Иван Хаджийски, според когото „Пред 1878г. индивидуалността не съществува, а единствената индивидуалност, която има някакво право на живот и се допуска в селото и семейството, е във връзка с труда на полето“. Промяната се случва след възстановяването на българската държава, когато се налагат „капиталистически икономически отношения, които започват да променят патриархалния ред първо в градовете, а постепенно и в селата“. А след 1944г. и у нас „постепенно се установява планова икономика, по модел на тази в СССР. Тогава настъпва и особено голяма промяна в отношенията между хората на социално ниво“. Адмиравам факта, че Пламен Минчев не си позволява лични оценки в тази част от дисертацията, а дипломатично цитира други автори, като Марков, Свинтила, Знеполски. Едва в края отделя

малко място и на (поне видимо) своята лична теза, че „много отношения от комунистическия период продължават да съществуват между хората и ако се има предвид, че социалният характер изостава от големите политически и икономически проблеми, то може да се допусне, че мнозинството от българите все още имат преобладаващо авторитарен характер“. Нещо – между другото – с което не може да не се съглася.

В същата глава Пламен Минчев прави анализ на семейната структура на българите в исторически план, като изхожда от тезите на И. Хаджийски, но намесва и съвременни автори, като Вл. Свинтила, прави препратки към Фройд и Фром. След това преминава към структурата на българското образование. Целта – както сам я определя – е да се направи „кратък преглед на структурата на му, защото разликите, които съществуват в рамките на обучителния курс, създават и разлики в метода на обучение, възприемане на учениците, методите на възпитание и отношение, а тези разлики са обусловени на свой ред от новите икономически и социално-културни условия на живот“. Прави се исторически преглед на композицията на структурата на българското училище и взаимоотношенията в училищна среда, уточнява се, че процесът на „феминизация“ на учителската професия тръгва още през 30-е години на XX в., защото – освен непрестижна за мъжете – тя вече е и недобре платена, а десетилетие по-късно броят на учителите с висше образование драстично намалява и те биват изместени от педагогически кадри, основно жени, подготвени в средни училища. Твърде подробно са представени различни образователни политики, особено провеждани от края на 70-е до края на 90-е години на XX в. (ето тук, например, са възможни допълнителни редукции в текста, въпреки мотивацията на докторанта, че тази информация е необходима, от гледна точка на това, че повечето от участниците в изследването му са учили в заведения, точно по това време; но и като цяло тази част не успява да се

заяви успешно като различна от по-скоро „любопитни факти“, пак казвам – въпреки искрения стремеж на докторанта да ги обоснове).

Следващата част от главата предоставя социалнопсихологическа характеристика на турското население в България. Очаквано не е подмината темата за т.нар. „Възродителен процес“, като са споменати и предишни, подобни на него, опити за *рехристиянизация* на мюсюлманско население (главно помаци) и отнемане на права, не само в периода между 1944 и 1989 г., но и преди това. Следващата част (между другото – спокойно би могла да бъде обединена с предишната) разглежда демографското развитие и социалната структура на турското население в България. Според цитирани, ключови за анализа на дисертацията, чужди тези: „турското население изгубва своята, [...] висша класа“ и се затваря в „консервативно ориентирана, селска социална структура, в която ислямът запазва голямото си влияние и която се оказва враждебна към промени още дълго време след завземането на властта от комунистите“. Освен това – „Започналите преименувания на турците през 1984-1985г. водят в психологически план до засилване на тяхната турска идентичност“, а „смяната на имената на мюсюлманите съдържа драматичен елемент на нахлуване в най-интимния свят на личността, води до самозатваряне, страх и най-дълбока обида“. Друг, ключов за последващия анализ, елемент от тази част е още една цитирана теза, че „близостта на българските турци до българите в културен смисъл е достатъчно голяма“.

Само ще спомена, че другите съставни елементи от тази глава се занимават с религиозната структура, културния живот и езика, образованието, социалния бит, семейните отношения на българските турци, както в исторически план, така и се работи със съвременни изследователски данни. Обърнато е внимание на различни изследвания, засягащи отношенията

между българи и турци, от гледна точка на стереотипи и социални дистанции (между другото – след като се цитират изследвания върху тях, щеше още повече да дообогати дисертацията един съвсем кратък абзац, обясняващ социалните дистанции), антропологични и етнографски изследвания.

Трета глава (и тук бих изразил лично мнение, че тематиката би могло да бъде „прехвърлена“ към Първа глава, с която – струва ми се – би се получила една чудесна и „по-плътна“ цялост) е озаглавена „Изследвания на социалния характер“. Логично започва с преглед на непсиходинамичните изследвания. Изброени са множество примери, от които няма как да не личи не само интерес, но и задълбочено познаване на проблематиката, както и устойчив „научен хъс“ за работа в тази посока. Следва обобщение на психодинамични изследвания на концепцията за социалния характер, цитирано е изследване на концепта чрез детските игри в мексиканско село, проведено в далечната 1964 г. от Макоби, Модино и Ландер. Целта е да наблюдават и сравнят междуличностните взаимоотношения в игрите на децата, особено характеризиращите се със съревнование и сътрудничество, и да направят паралел между тях и описани взаимоотношения, получени чрез други психологически и антропологически методи на изследване. И макар да е много любопитна, от допълнително редуциране на информацията за това изследване дисертацията само щеше да повиши още повече четивността си и да подсили научното си въздействие у реципиентите.

Сходна бележка би могло да се отправи и към отделно обособената част, представяща адаптиран вариант на цитираното изследване, приложен към социалния характер в организациите, още повече, че информацията, описваща разликите в стиловете между американски и мексикански мениджъри, или пък нагласите им към новите технологии, изглежда на пръв

поглед много далечно релевантна към амбициозните заявки на научния труд. Още повече, че следва и място за описание на изследване на характера на жителите в мексиканско село. Където, обаче, връзката с българската действителност и целите на дисертацията, са по-ясно видими – няма спор!

Дисертацията продължава с описание на изследване от 1969 г. на Макоби, изучаващо американската общественост в посока на две характерови ориентации – *биофилия* и *некрофилия*, като счита, че са най-релевантни, по отношение на определянето на най-дълбоките нагласи на американците по въпросите на войната и мира, расовите конфликти и надеждата за бъдещето. Допълнително е описано и изследване на социалния характер на жените в две мексикански села.

Четвърта глава започва чак от стр. 149 и е озаглавена „Сравнително изследване на социалния характер при учители българи и турци“. В първа част – Дизайн на изследването – коректно са описани целта и задачите на изследването, дефинирани са неговият обект и предмет, представена е методологията. Основа на изследването се явява психоаналитично ориентираното интервю. Прави се уговорката, че методът за анализ на социалния характер прилича на този на индивидуалния характер, но има и важни разлики, които са коректно обяснени от докторанта. Показани са възможностите за приложение на методиката.

Анализът на отговорите в психодинамичното интервю е основан на три главни принципа: че мнението на респондента не се приема за даденост, а се търси смисълът на използваните думи; основните рамки на мисленето на всеки човек, са определени от обществото, в което живее, като начинът му на изразяване също е частично определен, освен от богатството на самия език и характерните му изразни средства, но и от личните особености на

човека, който го използва; както и че мненията, поддържани в дадено време, са относително ненадеждни, ако обстоятелствата се променят драстично. Мнението само по себе си не е нищо друго, освен приемане на модела на мислене, споделян от обществото или от конкретна група.

Естествено, авторът си дава ясна сметка, че този метод има и ограничения, основно свързани със затруднена интерпретация, главно заради клиширани отговори. От друга страна, обаче, използването на клишета също е значимо за анализа, защото може да даде информация за самия интервюиран.

Психодинамичните интервюта в изследванията, описани във Втора глава, докторантът осъществява чрез специално конструирани за целта интерпретативни въпросници. Понеже – което тук е особено важно да се отбележи и заради което Пламен Минчев заслужава горещи адмирации! – за провеждане на изследването нито един от вече известните инструменти не би бил подходящ за употреба в български условия, още повече – за изследването на учители (понеже са пригодени за употреба в други култури и при други социални групи) – след консултация с международни авторитети, докторантът практически изработва свой вариант на инструмента, съчетаващ аспекти от двата „класически“, при спазването на всички изисквания и добри практики за това.

Издигнатите хипотези в изследването са 4, като втората хипотеза е частен случай на първата, а към четвъртата хипотеза е добавено и едно допълнително проверяемо твърдение. Хипотезите са кратко и точно формулирани и отразяват същината на темата, по която се работи. В същото време поставят на проверка важни – и не по-малко съществено: смислени – въпроси, на които да се търсят отговорите.

Впоследствие докторантът изчерпателно описва етапите, през които преминават сходни изследвания и обосновава целесъобразно своето решение да спазва или да се отклони от някои от препоръките на другите изследователи. Адекватно на ключовите принципи в науката е проведено и пилотно изследване, което отново не е самоцелно, напротив – още веднъж докторантът доказва, че познава и спазва установените процедури за провеждане на сходни научни проекти, което обаче не му пречи (а така и трябва!) да прояви критичност и да прецени адекватно какъв добавъчен свой принос следва да даде, за да проведе изследването в специфичната българска среда.

Следва една изключително богата на информация част от текста, в която са представени самите интервюта (пълното им дешифриране е на разположение, отделно от самия дисертационен труд и обемът им, сам по себе си, също е впечатляващ), заедно с адекватни и съдържателни авторски коментари. При все че, ако биха били повече и малко по-разширени, работата съвсем не би загубила, даже напротив – би станала още по-ценна. Но на тази част съзнателно ще избегна да се спирам подробно, още повече, че и така тази ми обратна връзка за работата на Пламен Минчев става по-дълга от обикновеното. Ама и няма как да бъде другояче, предвид интересната тема и – ако ми позволите по-свободния изказ: „кадърното изпълнение“ на научния труд.

От формулираните 4 хипотези две се потвърждават, докато други две и т.нар. „подхипотеза“ не получават доказателства в правотата си от проведеното изследване. Кое, естествено, е в рамките на нещата. Още повече, че потвърждаването на противното на твърдението в една хипотеза, съвсем не прави изследователските резултати по-малко ценни. Освен това научният труд доказва, че е възможно да се изследва социалният характер и

да се установи с достатъчна сигурност. Което е друг съществен принос от работата на Пламен Минчев.

Не по-малко важно е и това, че макар представеният анализ да посочва само социалния характер, но не и индивидуалния на учителите, сред приносните моменти е и установяването на разликата в характерите на изследваните учители от български и от турски произход. Макар и в някаква степен очаквано, е любопитно да се види и подкрепено с научни доказателства твърдение, че българските граждани от турски произход имат по-традиционен характер, отколкото българите. Освен това – този традиционен характер е по-характерен за мъжете-турци, отколкото за жените. И макар ограничеността на извадката да е факт, получените резултати показват правилната посока, в която се е реализирало изследването. Но и с убеденост може да се смята, че са много добра основа за последващи изследвания на социалния характер. Освен това – и за разработката на по-точен интерпретативен въпросник, по-чувствителен към различните характери.

Макар че вече дадох няколко съвета към текста, бих си позволил да ги обобщя, както и да направя някои критични бележки, които са повече от добронамерени и съвсем не подценяват направеното от докторанта:

1. Одобрявам функционалното разделение на две от теоретичните глави – първа и втора. Крайният резултат – да се отделят общите идеи за социалния характер, от „частния случай“, какъвто е българската реалност – се е получил логичен и смислен. Въпреки това допълнително съкращаване само би подобрило още повече научния труд и би допълнително нюансирало многото безспорни качества на дисертацията. В добавка смятам, че информацията от третата глава би могло да бъде инкорпорирана към предишните две (най-логично – към първата).

2. Аз лично бих прецизирал изказа на няколко места, едно от които – например – още първото изречение от увода на дисертацията: „В *днешното съвремие* въпросът за изследване на *големите* групи отново придобива *голямо* значение“. От една страна „съвременето“ е повече от логично да е „днешно“, от друга – бих заменил словосъчетанието „голямо значение“ с, например, „особена важност“, за да избегна близостта на двете думи: „големите“ (групи) и „голямо“ (значение).
3. Въвеждането на няколко нива в отделните глави и допълнителното раздробяване на нивата на под-части, макар и да предполагам съвършено добри намерения за прегледност, все пак излишно фрагментира текста, включително понякога и на неоснователно кратки елементи, които пък силно контрастират на други, които се получават небалансирано дълги. А и, освен това, раздробяването създава ненужно голям описателен обем на съдържанието;

Посочените – позволете ми да си позволя метафората – „грапавини“, още повече, че те изобщо не касаят научните достойнства на дисертацията, а само структурата на текста, съвсем не намаляват ценността на така предложения материал! А и, трябва да си призная, забележките по формата (а не по съдържанието) няма как да не бъдат субективни, затова ще си позволя отново да ги дефинирам по-скоро като *съвети*.

Но за край: оценявам високо изследователския и интерпретационния труд, положени за написването на тази дисертация. Представените изследвания са важни, получените резултати може спокойно да бъдат определени и като „научна новост“ (поне за българската наука). Като е вървял по стъпките на научноизследователски авторитети, докторантът е провел, описал и интерпретирал резултатите от своята работа прецизно, направил е важни

изводи. Така или иначе – летвата вече е вдигната високо и няма как да не очакваме още от Пламен Минчев и от неговите бъдещи научни усилия.

Въз основа на гореизложеното давам високо положителна оценка на дисертационния труд на тема „Идеята за социалния характер в межкултурен контекст“ с автор Пламен Минчев, за получаване на образователната и научна степен доктор. Защото това е работа, в която безспорно личи вещина и задълбоченост на познанието на автора, но и в която прозира и стабилната опора, която е предоставил научният ръководител. Едно вдъхновяващо сътрудничество което е дало чудесен резултат!

19.04.2018 г.

Рецензент:

/доц. д-р Николай Димитров/